

Jerzy Szwankowski

Raciaż i okolice dla każdego

Zadanie pn.
**„Borowiacy na leśnych szlakach w poszukiwaniu
swoich korzeni – organizacja rajdu rowerowego
i wydanie publikacji”**

realizowane przez
Stowarzyszenie Rozwoju Sołectwa Raciąż

w ramach
**Strategii Rozwoju Lokalnego
Kierowanego przez Społeczność na lata 2016–2023
„Dekel do borowiackiej grapy”**

wdrażanej przez
**Partnerstwo
„Lokalna Grupa Działania Bory Tucholskie”.**

Wartość operacji: 10.008,00 zł

www.partnerstwo.borytucholskie.pl

Od Wydawcy

Prezentowana publikacja jest pokłosiem projektu zatytułowanego „Borowiacy na leśnych szlakach w poszukiwaniu swoich korzeni”, zrealizowanego w ramach Projektu Grantowego Partnerstwa „Lokalna Grupa Działania Bory Tucholskie” ze środków Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Pierwszą część wspomnianego projektu stanowił rajd rowerowy na trasie: Raciąż – Gród Raciąski – Wysoka – Raciąż, podczas którego – w wyznaczonych miejscach – zaprojektowane zostały dla uczestników przystanki, gdzie wygłaszano dla nich opowieści związane z mijanymi obiektami kulturowymi i przyrodniczymi. Drugą część projektu stanowi niniejsza publikacja, mająca na celu utrwalenie wiedzy o poszczególnych elementach lokalnego dziedzictwa kulturowego, składającego się z zabytków kultury materialnej i duchowej. Publikacja obejmuje głównie obszar sołectwa Raciąż, ma charakter popularny, a Czytelnicy pragnący pogłębić swoją wiedzę na temat poruszanych zagadnień mogą sięgnąć do pozycji wyszczególnionych w rozdziale *Ważniejsza literatura*.

Irena Szwankowska
Prezes Stowarzyszenia Rozwoju Sołectwa Raciąż

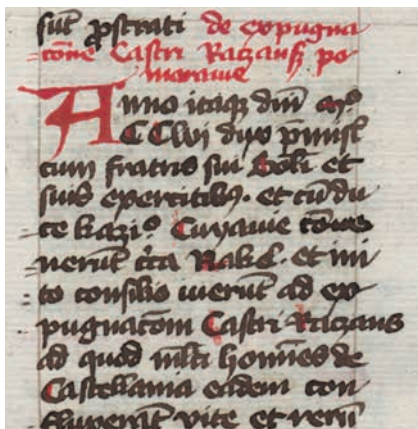
Raciąż – jego przeszłość oraz dziedzictwo kulturowe

Najstarsze znane nauce ślady osadnictwa na terenie Raciąży sięgają epoki neolitu i związane są z tzw. kulturą pucharów lejkowatych. Odkryto, pochodzące z tego okresu, narzędzia krzemienne oraz fragmenty naczyń. Na piąty okres epoki brązu datowana jest raciąska osada kultury łużyckiej, umiejscowiona na wyspie jez. Spierewnik, a z czasów kultury pomorskiej pochodzi zlokalizowane w Raciążu cmentarzysko. Na miejscu wspomnianej osady łużyckiej, po upływie wielu stuleci, wzniesiono osadę o charakterze obronnym, datowaną na IX–X wiek n.e., która w II połowie XI wieku najpewniej już nie istniała. Kolejną drewniano-ziemną warownię zbudowano w tym miejscu w I połowie XIII wieku.

Rekonstrukcja raciąskiego grodu

Gród kontrolował szlak handlowy Via Magna wiodący z Wielkopolski na Pomorze, zabezpieczał południową granicę Pomorza i nadzorował akcję osadniczą w swojej okolicy, będąc pierwszą siedzibą władzy administracyjnej w regionie w osobie kasztelana. W 1256 roku Wielkopolanie spalili gród oraz pojmali kasztelana, wojskiego i chorążego wraz z ocalałą częścią mieszkańców. Po tym wydarzeniu gród został odbudowany, ale gwałtowny pożar, który miał miejsce na przełomie XIII i XIV wieku, zniszczył doszczętnie zabudowania. Mieszkańcy nie zdążyli nawet uratować swojego dobytku. Do kolejnej odbudowy już nie doszło. Funkcje administracyjne przejęła pobliska Tuchola, a wieś Raciąż zaczęła się rozwijać w odległości kilku kilometrów od spalonego grodu.

W 1309 roku Raciąż i okolice znalazły się w granicach państwa krzyżackiego. W tym czasie wieś wchodziła w skład dóbr stanowiących własność możnego pomorskiego rodu

Święców, dóbr, które prędko przeszły w ręce krzyżackie, prawdopodobnie w formie zastawu. Z 1349 roku pochodzi przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim dla Raciąży, w którym Krzyżacy określili prawa i obowiązki sołtysa oraz osadników. Oprócz gospodarki rolnej we wsi prowadzony był też wyszynk i sprzedaż artykułów spożywczych.

Mimo że od 1454 roku okolice Tucholi znajdowały się w zasięgu władztwa polskiego, to dopiero w 1466 roku zostały oficjalnie przyłączone do Rzeczypospolitej. Pod względem własnościowym Raciąż, jako była posiadłość zakonu krzyżackiego, stał się częścią dóbr królewskich

Pierwsza znana pisana wzmianka o Raciąży to informacja o spaleniu grodu w 1256 roku (Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 3001 III)

w ramach jednostki administracyjno-gospodarczej zwanej starostwem z siedzibą w Tucholi. Z woli króla starostwem tucholskim zarządzali starostowie, w gronie których spotykamy przedstawicieli najmożniejszych rodów Rzeczypospolitej: Radziwiłłów, Wiśniowieckich czy Sapiehów. Z 1653 roku pochodzi pierwsza pisana wzmianka o szkole w Raciążu oraz o bibliotece parafialnej, liczącej kilkadziesiąt egzemplarzy ksiąg.

In Tanchen. districtu. Folio 109. 132

Receptis Villa in qua Templum in Tanchen. districtu habet 33 mansos, de quibus parochias 3 mansos habet. et 17 mansi ante annum ipse possident.

Die 14 Julij & Nobilis Georgij Falinski Regiam Cantu: bichonem salut.

13 Mansi possessi	ad 20 grosi. fa. flo.	8	20
3 Hortulani	ad 2 grosi. fa. flo.		6
1 Campa hereditaria	ad 20 grosi. fa. flo.		20
1 Optax.	ad 6 grosi. fa. flo.		6
2 Rotæ hereditæ: ad mola	ad 24 grosi. fa. flo.	1.	18
2 Gopuris.	ad 15 grosi. fa. flo.	1	15
	Summa facit flo:	12	25

Opis Raciąża w rejestrze poborowym z 1570 roku. Podatek pobrano od 13 włók osiadłych, 3 ogrodników, 1 karczmy dziedzicznej, 1 rzemieślnika, 2 kół młyńskich dziedzicznych oraz podatek zwany czopowym (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)

Na mocy postanowień rozbiorowych z 1772 roku Raciąż i okolice przeszły w granice Królestwa Prus, dzieląc koleje losu tego państwa aż do początku 1920 roku. Niezwykle istotnym wydarzeniem w życiu wsi było przeprowadzenie przez rząd separacji i uwłaszczenia, zakończonych w roku 1835, na skutek czego dotychczasowi posiadacze gruntów stali się ich właścicielami, z prawami zapisanymi w księgach wieczystych. Przy tej okazji dokonano likwidacji serwitutów, a później uwolniono gospodarstwa chłopskie od powinności na rzecz Kościoła.

Należy podkreślić, że mieszkańcy Raciąża w dobie zaboru pruskiego brali czynny udział w polskim ruchu organizacyjnym, głównie w sferze rolnictwa. W 1904 roku powstało we wsi Towarzystwo Ludowe, a w 1909 roku kółko rolnicze. Powrót wsi w granice odrodzonej Rzeczypospolitej nastąpił 29 stycznia 1920 roku.

W sferze kultury religijnej Raciąż słynął przed laty z kultu św. Józefa. Bractwo pod wezwaniem tego świętego założono już w 1677 roku. Szczególnymi łaskami cieszył się raciąński cudowny obraz św. Józefa piastującego Dzieciątko Jezus. Dorocznie odprawiano aż sześć odpustów związanych z życiem świętego, ściągających wiernych z najdalszych okolic, którzy mieli możliwość podziwiania relikwii w postaci cząstki płaszcza świętego. Kult ustał po pożarze wsi w 1851 roku i spaleniu się kościoła. Pamiątką po tych wydarzeniach jest monstrancja, wykonana ze sreber uratowanych w czasie pożaru.

W centralnym miejscu wsi wznosi się, murowany z cegły, neogotycki kościół parafialny pw. Trójcy Świętej, budowany w latach 1864–1866 i konsekrowany 4 października 1874 roku przez biskupa sufragana chełmińskiego ks. Georga Jeschkego. Wieża kościoła została zniszczona przez wojska niemieckie pod koniec II wojny światowej, a odbudowano ją dopiero w 1975 roku. Wnętrze kryje relikwie św. Jana Pawła II oraz św. Faustyny Kowalskiej. Obok głównego wejścia do świątyni znajduje się również pomnik św. Jana Pawła II.

Marszałek wielki koronny i starosta tucholski Kazimierz Ludwik Bieliński nadał w 1705 roku Mateuszowi Łukowiczowi dwie włóki gruntu w Raciążu (Wikipedia, koloryzowane)

Kościół parafialny pw. Trójcy Świętej w Raciążu

Kościół otacza cmentarz parafialny, poszerzony na początku XX stulecia o zbocze pochylone ku Jezioru Raciąskiemu, na którym urządzono tarasy dla grobów. Jak pisał poeta Aleksander Janta: „Po drugiej stronie kościoła cmentarz o tyle ładniejszy, tarasem schodzi do jeziora; powiadają, że się wydaje wycięty z włoskiego krajobrazu”. Na cmentarzu zwraca uwagę grobowiec rodzinny Janta-Polczyńskich, kryjący m.in. doczesne szczątki senatora i ministra rolnictwa dr. Leona Janta-Polczyńskiego i jego małżonki Marii z Komierowskich – matki chrzestnej fregaty „Dar Pomorza”.

Nieopodal grobowca znajduje się zbiorowa mogiła Polaków, rozstrzelanych 12 lutego 1945 roku przez żołnierzy Wehrmachtu w lesie za Raciążem. Powodem była ucieczka pięciu polskich robotników z oddziału uformowanego do robót fortyfikacyjnych. W odwecie kazano wystąpić kawalerom, których było siedemnastu. Do rozstrzelania przeznaczono dziesięciu. Zostali oni wyłonieni w drodze losowania. Po wojnie ofiary mordu ekshumowano, a na miejscu zbrodni ustawiono pamiątkowy obelisk.

Grobowiec Janta-Potczyńskich

Moment poświęcenia bandery „Daru Pomorza”. Maria Janta-Potczyńska po lewej

Mogiła rozstrzelanych Polaków

Obelisk w miejscu rozstrzelania

Przy południowej ścianie prezbiterium kościoła ustawiono w 2004 roku tablicę poświęconą żołnierzom polskim walczącym i poległym na frontach II wojny światowej. Okazją do odsłonięcia tablicy, ufundowanej przez weterana Edmunda Brauera, była 60. rocznica bitwy o Monte Cassino.

Tablica upamiętniająca walczących i poległych żołnierzy polskich

w Raciążu co najmniej trzy wielkie pożary, które wywołały znaczne straty materialne. W dniu 25 kwietnia 1840 roku czerwony kur pochłonął 7 domów mieszkalnych, 8 stodół i 17 stajni. Kolejny, jeszcze większy pożar, ogarnął dużą część wsi w 1851 roku. Spłonęły wtedy aż 74 budynki, w tym kościół parafialny, 24 domy mieszkalne, plebania, szkoła i szpital dla ubogich, 18 stodół oraz 27 stajni. Zniszczoną zabudowę sukcesywnie odtwarzano, po części wznosząc budynki murowane. Ostatni duży pożar wybuchł w niedzielne popołudnie 3 sierpnia 1952 roku. Spłonęły doszczętnie zabudowania 12 rodzin oraz zabudowania gospodarcze 3 rodzin.

Aktualnie we wsi zachował się tylko jeden oryginalny mieszkalny budynek drewniany, przy ul. Kasztelańskiej 10. Drugi, mieszczący się przy ul. Krótkiej 2, został w ostatnich latach gruntownie odnowiony.

Do bitwy o Monte Cassino nawiązuje figura Matki Boskiej Pocieszenia umieszczona na wysokiej kolumnie, znajdująca się przy ul. Kasztelańskiej, przed posesją nr 15. Ufundował ją w 1947 roku Edmund Kręcki ku pamięci syna Józefa, poległego 12 maja 1944 roku właśnie w tej bitwie. Figurze towarzyszyły dwa świerki zniszczone w 2017 roku przez pamiętną wichurę.

We wsi praktycznie nie zachowało się dawne budownictwo drewniane. Było niszczone przez pożary i eliminowane przez postęp cywilizacyjny. Tylko w XIX i XX stuleciu miały miejsce

Do ciekawszych historycznych obiektów można zaliczyć ponadto budynki byłej karczmy, a po wojnie siedziby Gromadzkiej Rady Narodowej przy ul. Lipowej 2.

Obszar gruntu w kształcie trójkąta, położony w rozwidleniu ulic Wczasowej i Leśnej, to teren wydzielony w połowie XIX wieku z przeznaczeniem na cmentarz katolicki. Być może grzebano tam ofiary epidemii cholery, która niejednokrotnie nawiedzała wieś w przeszłości. Obecnie jest to teren uporządkowany i zagospodarowany, noszący nazwę: Skwer im. ks. Franciszka Nogalskiego. Duchowny ten był w latach 1938–1939 wikariuszem w parafii Raciąż. W październiku 1939 roku został aresztowany przez Niemców i przeznaczony na rozstrzelanie. W dniu egzekucji ofiarował dobrowolnie swoje życie w zamian za uratowanie pozostałych współwięźniów. Mimo takiej deklaracji, wyrok został wykonany.

Ks. Franciszek Nogalski (1911–1939)

Obelisk poświęcony ks. Franciszkowi Nogalskiemu

Na skwerze jeszcze przed wojną stała murowana „boża męka”, którą na polecenie Niemców zniszczył jesienią 1939 roku raciąski volksdeutsch Ryszard Medoch – za te i inne czyny z lat okupacji niemieckiej

„Boża męka” przy ul. Wczasowej

zasądzony na karę śmierci i stracony w 1946 roku. W tym samym roku – staraniem Edmunda Szeffsa, znanego powszechnie jako „Wuja Szeffs”, doszło do odbudowy obiektu w kształcie zbliżonym do przedwojennego. Na frontowej części cokołu, u dołu, jest zamieszczona tabliczka z napisem: „Ludu mój ludu cóżem ci uczynił”. W górnej niszy „bożej męki” jest umieszczona gipsowa, polichromowana figura Jezusa w Ogrójcu. Do połowy lat 70. XX wieku zatrzymywały się tu konduktory pogrzebowe w celu przeniesienia trumny

ze zmarłym z furmanki na mary, które niesiono dalej do kościoła w kondukcie z udziałem księdza, krzyża i chorągwi.

Średniowieczna przeszłość Raciąża jest obecna w kulturowym krajobrazie wsi głównie za przyczyną dokonanej rekonstrukcji założenia grodowego na półwyspie jeziora Spierewnik. Na inwestycję, której uroczyste oddanie do użytku nastąpiło 6 czerwca 2012 roku, składały się takie obiekty, jak brama wjazdowa do grodu z częścią palisady, mostek nad fosą, wizualizacja położenia domów, obwarowań i cmentarzyska. Ponadto urządzono ścieżki spacerowe, ustawiono tablice informacyjne, ławki i stoły dla zwiedzających oraz zbudowano taras widokowy. Celem projektu, zrealizowanego przez Gminę Tuchola, było zwiększenie atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej terenów wiejskich gminy, a szczególnie udostępnienie terenu grodziska dla potrzeb turystów oraz pogłębienie wiedzy o grodzie – ważnym średniowiecznym ośrodku władzy w regionie. Inwestycja została wyróżniona w konkursie

organizowanym przez Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu i otrzymała tytuł „Odkrywczy 2012”. Część wspomnianych budowli uległa zniszczeniu po przejściu huraganu w 2017 roku, jednak aktualnie zaplanowane są prace remontowe.

Fragment rekonstrukcji grodu raciąskiego na półwyspie jeziora Spierewnik

Ze zrekonstruowanym grodem wiąże się szlak pieszo-rowerowy rozpoczynający się w Raciążu na Skwerze im. ks. Franciszka Nogalskiego. Liczy on 10 km i zawiera cztery przystanki z umieszczonymi tablicami informacyjnymi.

Akcenty nawiązujące do średniowiecznej przeszłości widoczne są również w centrum wsi. Jedna z głównych ulic nosi nazwę Kasztelańska, jest też Rondo Kasztelańskie, natomiast boczną ścianę Wiejskiego Domu Kultury zdobi okolicznościowy mural, a wewnątrz budynku jedno z pomieszczeń zajmuje stała ekspozycja archeologiczna.

Tablica informacyjna na szlaku „Kasztelania”

Interesująco przedstawiają się koleje losu budynku szkolnego w Raciążu. Jego wzniesienie wiąże się ze społeczną akcją zainicjowaną w 1958 roku przez władze PRL i nazwaną „Tysiąc szkół na Tysiąclecie”. Szkoła w Raciążu, której nadano imię Gen. Karola Świerczewskiego, była 170. obiektem w skali kraju i pierwszym w powiecie tucholskim, oddanym do użytku w ramach tej akcji. Łącznie – w terminie przedłużonym do 1972 roku – wybudowano w Polsce 1423 tysiąclatki.

Mural nawiązujący do średniowiecznej przeszłości Raciąża

Przed kilkudziesięcioma laty szkoła przeszła gruntowną modernizację, m.in. zbudowano kotłownię olejową, łącznik oraz salę gimnastyczną.

Szkoła w Raciążu. Po lewej budynek dawnej tysiąclatki

Wiejski Dom Kultury w Raciążu

Innym obiektem użyteczności publicznej w Raciążu, zbudowanym w tzw. czynie społecznym, jest Wiejski Dom Kultury (1967 rok), będący aktualnie filią Tucholskiego Ośrodka Kultury w Tucholi. W 1989 roku oddano w Raciążu do użytku ośrodek zdrowia, natomiast w 2011 roku kompleks sportowy „Orlik”.

Zasób lokalnego dziedzictwa kulturowego uzupełniają dzieła twórców: rzeźbiarzy, malarzy i hafciarek. Prace rzeźbiarskie Zygmunta Folegi (1925–1997) były ozdobą szeregu wystaw i konkursów sztuki ludowej, za które otrzymał wiele nagród i dyplomów. W dziedzinie malarstwa czynny jest Józef Wróblewski, mogący pochwalić się blisko setką indywidualnych wystaw swoich dzieł, nawiązujących głównie do przyrody i kultury regionu. Obok niego malarstwem zajmuje się Henryk Ginter, w którego twórczości dominują pejzaże, kwiaty, martwa natura i motywy łoświeckie – prezentowane na szesnastu wystawach.

Katalog jednej z wystaw Józefa Wróblewskiego i pszczoła namalowana przez Henryka Gintera na beczułce z miodem ofiarowanej św. Janowi Pawłowi II

Domeną Haliny Wróblewskiej jest haft gobelinowy, natomiast igła i szydelko nie odstępują Gertrudy Lorbieckiej.

Wrażen estetycznych dostarczają poza tym występy zespołu wokalnego „Kasztelanki”, działającego od 1997 roku i występującego na festynach, dożynkach i innych imprezach nie tylko o zasięgu powiatowym, oraz chóru kościelnego.

Zespół wokalny „Kasztelanki”

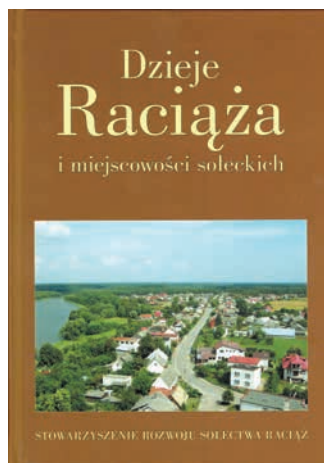
W Raciążu urodzili się m.in.: ks. Kazimierz Kręcki (1817–1856) – redaktor czasopisma „Katolik Dyecezyi Chelmińskiej”, i Antoni Schreiber (1864–1938) – przemysłowiec oraz wybitny działacz Polonii amerykańskiej.

Zachowaniem lokalnego dziedzictwa kulturowego zajmuje się Stowarzyszenie Rozwoju Sołectwa Raciąż. W tym zakresie najważniejszym przedsięwzięciem stowarzyszenia była organizacja sześciu wystaw dawnej fotografii i archiwalnych dokumentów obrazujących życie codzienne i ważniejsze wydarzenia w życiu mieszkańców sołectwa. Stowarzyszenie para się także działalnością wydawniczą, z najważniejszą

pozycją w dorobku – monografią historyczną RaciąŜa i miejscowości soleckich, która otrzymała wyróżnienie na XVI Kościerskich Targach Książki Kaszubskiej i Pomorskiej COSTERINA 2015.

Fragment wystawy dawnej fotografii

Okładka monografii RaciąŜa i miejscowości soleckich

Raciąski Młyn

Wspomniany w 1349 roku jako zrujnowany, ale już w 1363 roku przekazany przez Krzyżaków do zagospodarowania młynarzowi Willeke. W latach Rzeczypospolitej szlacheckiej należał do starostwa tucholskiego. Urządzenia młyńskie napędzały koła korzeczne, czyli nasiębiejne. Do młyna przynależały pewne ilości gruntów, a kolejni posiadacze odprowadzali podatek początkowo w formie daniny zbożowej, później w pieniądzu. Od połowy XIX wieku posiadała go rodzina Büttner, a w latach międzywojennych rodzina Pawlak. Oprócz młyna działał wtedy również tartak.

Raciąski Młyn

Na skarpie, po lewej stronie drogi wjazdowej do Raciąskiego Młyna jest usytuowana na okazałym postumencie figura Jezusa Chrystusa. Na postumencie widnieje symbol IHS, wezwanie: „Serce Jezusa hojne dla

Figura Jezusa Chrystusa w Raciąskim Młynie

wszystkich, którzy cię wzywają” oraz rok budowy 1946. Figurę postanowili ufundować Franciszek i Leokadia Pawlakowie jako wotum wdzięczności za przeżycie okupacji niemieckiej i szczęśliwy powrót do własnego domu. Przed Wielkanocą 1946 roku zdążono wystawić jedynie betonowy fundament. W Wielką Sobotę tegoż roku kapitan LWP Franciszek Pawlak został zastrzelony podczas rodzinnej kolacji, w wyniku napadu zorganizowanego przez osoby nazywane dziś „żołnierzami wyklętymi”. Budowę dokończyła wdowa Leokadia, a gotową figurę po-

święcił ówczesny administrator parafii Raciąż ks. Zygmunt Jutrzenka-Trzebiatowski przy licznych udziałem parafian. Należy dodać, że ojciec zastrzelonego Franciszka Pawlaka – Józef, został zamordowany przez Niemców w 1939 roku w Rudzkim Moście.

Nadolnik

W 1363 roku określony jako „nowy młyn” położony przy Brdzie. Po 1466 roku aż do I rozbioru stanowił własność królewską w starostwie tucholskim. Posiadał koła walne, czyli podsiębierne. Kolejni młynarze, na mocy przywilejów starościńskich, otrzymali kawałki gruntów do uprawy, hodowali węgorkę oraz zbudowali

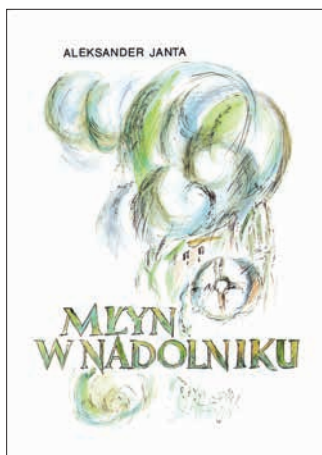
tartak. W latach zaboru pruskiego właściciele, głównie Niemcy, często się zmieniali. W 1884 roku Nadolnik przeszedł w ręce Adama Polczyńskiego z Wysokiej.

Budynek młyna w Nadolniku. Przed kilkudziesięcioma laty znajdował się przed nim kamień polny z wyrytym nazwiskiem właściciela (Kopischke) oraz rokiem budowy

Nikłym śladem pamięci po dawnych niemieckich właścicielach jest cmentarzyk, o ledwo widocznych zarysach, usytuowany w pobliskim lesie. Pośród zniszczonych tablic nagrobnych jeszcze niedawno zachowany był fragment z nazwiskiem Ottilie Lück.

Na kartach literatury polskiej Nadolnik został utrwalony przez Aleksandra Jantę (1908–1974) – poetę, prozaika, reportera, tłumacza i bibliofila.

(...)

*Młyn się zapadł w przepaścisty parów
w nieobecność stawu z tatarakiem
już tu żaden nie mieszka czarodziej
tylko chyba cień minionych czarów
wydłużony czasem i rozłąką
jeszcze skrada się tędy jak złodziej
próbujący przejść zgubionym szlakiem
dróg, zasnutych młodością i mąką...*

(A. Janta, *Młyn w Nadolniku*)

Okładka zbioru poezji Aleksandra Janty

Wysoka

W ieś wymieniona po raz pierwszy w 1276 roku, gdy została nadana przez księcia pomorskiego Mściwoja II podkomorzemu tczewskiemu Wojciechowi. W 1314 roku została sprzedana Krzyżakom, którzy z kolei w 1349 roku przekazali ją w ręce prywatne na „wieczne dziedziczne posiadanie”. Odtąd pozostawała Wysoka wsią szlachecką, będąc do I rozbioru Polski w 1772 roku w posiadaniu przedstawicieli takich rodów, jak Wysoccy, Żukowscy, Kowalkowscy, Wieccy czy Lutomscy. Po śmierci ostatniego przedrozbiorowego właściciela – kanonika fromborskiego ks. Teodora Lutomskiego – dobra przeszły na początku XIX stulecia w ręce rodziny Janta-Półczyńskich i pozostawały ich własnością do 1939 roku. Po II wojnie światowej majątek został znacjonalizowany i na bazie jego gruntów utworzono Państwowe Gospodarstwo Rolne, które upadło na fali przemian gospodarczych pod koniec XX stulecia.

Zachowane mieszkalne zabudowania dworskie Janta-Półczyńskich składają się z trzech części, obrazujących kolejne fazy ich rozbudowy. Najstarsze, wschodnie i zarazem najskromniejsze skrzydło datuje się na

przełom XVIII i XIX wieku i nie posiada wyraźnych cech stylowych. Część środkowa, o charakterze późnoklasycystycznym, pochodzi z ok. 1870 roku. Natomiast usytuowane poprzecznie, okazałe, neoklasycystyczne skrzydło zachodnie zostało ukończone w 1911 roku. Wzniósł je Leon Janta-Polczyński, głównie po to, aby mieć dużą salę do zebrań polskich organizacji, w których pracach uczestniczył. Przy okazji założono kanalizację oraz oświetlenie elektryczne dla całego założenia dworskiego.

Widok na dwór Janta-Polczyńskich w Wysokiej

Po 1945 roku dwór był siedzibą Państwowego Gospodarstwa Rolnego. W 1981 roku zapadła decyzja o przeznaczeniu go na dom pomocy społecznej, którego otwarcie – po przeprowadzeniu niezbędnego remontu – nastąpiło w 1983 roku. W 1996 roku obiekt otrzymał imię Marii i Leona Janta-Polczyńskich.

Naprzeciw głównego wjazdu na dziedziniec dworu stoi prywatna kaplica właścicieli Wysokiej, zbudowana w 1904 roku na polecenie Leona Janta-Polczyńskiego – wykonawcy testamentu swojej zmarłej rok wcześniej ciotki Walerii z Zabłockich Grabowskiej. Życzeniem

Kaplica w Wysokiej

zmarłej było spocząć w rodzinnej ziemi, dlatego jej prochy sprowadzono z Bydgoszczy i pogrzebano w nowo zbudowanej kaplicy. Jej ścianę szczytową zdobi herb Grabowskich – Zbiświcz. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej kaplica była miejscem odprawiania przygodnych nabożeństw, a obecnie nabożeństwa odbywają się co niedzielę.

Na końcu drogi prowadzącej przez Wysoką znajduje się krzyż przydrożny z figurą Jezusa, po wojnie kilkakrotnie przebudowywany. Współ-

czesny jest otoczony kamiennym murkiem i jak wynika z zamieszczonej tabliczki, został postawiony i poświęcony 5 maja 2012 roku.

Adam Janta-Polczyński

Do najwybitniejszych przedstawicieli rodziny Janta-Polczyńskich z Wysokiej należy zaliczyć Adama (1839–1901) – wybranego w 1887 roku posłem do parlamentu Rzeszy Niemieckiej, aktywnego uczestnika w życiu samorządowym powiatu tucholskiego, gdzie zasiadał – jako jedyny Polak – w sejmiku powiatowym i w jego organie wykonawczym – wydziale powiatowym. Przez pewien okres pełnił funkcję zastępcy landrata, działał

w szeregu komisji powiatowych. Był założycielem i przewodniczącym zarządu Towarzystwa Rolniczo-Przemysłowego na Powiat Tucholski (zał. 1889 rok) oraz członkiem rady nadzorczej Banku Ludowego w Tucholi. W 1885 roku uruchomił gorzelnię w Woziwodzie i był udziałowcem w spółce gorzelnianej w pobliskich Gockowicach. Należy go uznać za faktycznego twórcę potęgi gospodarczej Janta-Połczyńskich, gdyż skupił w swoich rękach majątki w Wysokiej, Małej Komorzy, Wielkiej Komorzy z Dąbrówką i Woziwodą, Nadolniku oraz grunty w Bagienicy i Małej Kloni – o łącznym obszarze blisko 3,4 tys. ha. W działaniach gospodarczych czuł się najbardziej kompetentny i z powodzeniem się w tej dziedzinie realizował – kużytkowi rodziny, a także społeczności polskiej pod zaborem pruskim.

Leon Janta-Połczyński

Jego syn Leon (1867–1961) odbył studia prawnicze i ekonomiczne, uzyskując na uniwersytecie w Jenie stopień doktora obojga praw. Po zmarłym ojcu przejął nie tylko majątek rodzinny, ale też szereg funkcji społecznych. Był członkiem tucholskiego sejmiku i wydziału powiatowego, prezesem rady nadzorczej Banku Ludowego w Tucholi, współzакładał w Tucholi „Rolnika”, „Kupca” i Spółkę Parcelacyjną, a w Gdańsku – „Gazetę Gdańską”. Od 1898 roku był patronem chłopskich kółek rolniczych na Pomorzu. Posiadając zdolności dyplomatyczne – w latach 1918–1920 – znajdował się w centrum wydarzeń i działań związanych z powrotem Pomorza do Polski. W okresie międzywojennym zasiadał w Senacie Rzeczypospolitej i był ministrem rolnictwa. Reprezentował Polskę na szeregu międzynarodowych uroczystościach i spotkaniach. Po wojnie był kierownikiem Muzeum Piastów Śląskich

w Brzegu. Zmarł w Poznaniu w 1961 roku, a jego doczesne szczątki – wraz z prochami małżonki – zostały w 1985 roku sprowadzone do Raciąża i umieszczone w grobowcu rodzinnym.

Wysocki Młyn

Po raz pierwszy wspomniany w dokumentach z 1682 roku jako posiadający dwa koła młyńskie. W 1748 roku został sprzedany przez właściciela Wysokiej małżonkom Christianowi i Elżbiecie Keterom. Przez cały okres zaboru pruskiego, jak i w okresie międzywojennym, młyn pozostawał w rękach niemieckich ewangelików, w tym rodziny Büttner. Oprócz młyna działał tu tartak i prowadzona była hodowla karpia. W lutym 1945 roku zabudowania wraz z młynem uległy całkowitemu zniszczeniu.

Pozostałości po urządzeniach młyńskich w Wysockim Młynie

Pamiętką po luterańskich i ewangelickich właścicielach Wysockiego Młyna pozostaje cmentarz założony ok. 1780 roku. Zachowały się na nim ledwo widoczne zarysy grobów oraz dwie kamienne stele, już bez tablic, z których jedna oznacza miejsce pogrzebania Amandy i Adolfa Büttnerów – dawnych właścicieli młyna. Do 1945 roku za wspomnianą stelą znajdowało się piękne, kute, metalowe ogrodzenie wyznaczające czworobok z innymi mogiłami. Na jednym z grobów zawieruchy dziejowe przetrwała tablica w formie rozłożonej książki upamiętniająca zmarłą Annę Dorotę Wagner.

Tablica nagrobna na cmentarzu w Wysockim Młynie

Nadolna Karczma

Miejscowość określona w inwentarzu starostwa człuchowskiego z 1717 roku jako nowo wybudowane zabudowania karczmarские. Informacja ta stała się pretekstem do uroczystego świętowania w 2017 roku 300-lecia istnienia wsi. Pamiętką po obchodach jest okolicznościowa tablica oraz publikacja książkowa *300 lat Nadolnej Karczmy*. Ze względu na dogodne położenie tuż przy Brdzie coraz większą rolę w życiu wsi odgrywa turystyka. Mieszkańcy oferują pokoje do wynajęcia i organizują spływy kajakowe. W ramach powiatowego projektu „Borowiackie Szlaki”, u ujścia Raciąskiej Strugi do Brdy, powstał w 2013 roku punkt postojowy dla turystów z wiatami, stołami, ławkami i miejscem parkingowym dla 10 pojazdów.

Kapliczka przydrożna

Tablica pamiątkowa

Punkt postojowy dla turystów

W Nadolnej Karczmie urodzili się męczennicy II wojny światowej: brat Jan Ossowski (1907–1939) – misjonarz Świętej Rodziny w Górze Klasztornej, zamordowany przez Niemców na jesieni 1939 roku wraz z 29 współbraćmi w Paterku koło Nakła, oraz Józef Ossowski (1909–1940) – policjant

pełniący od 1933 roku służbę w województwie wołyńskim. Aresztowany przez rosyjskie NKWD był przetrzymywany w obozie w Ostaszku. Na wiosnę 1940 roku zamordowano go w Kalininie. Spoczywa na Polskim Cmentarzu Wojennym w Miednoje. W 2007 roku został mianowany pośmiertnie na stopień aspiranta Policji Państwowej. Wieś jest również miejscem urodzenia prof. dr. Edmunda Wernera (1916–1993) – wybitnego specjalisty z zakresu hodowli ziemniaka.

Mrowiniec

Początki tej miejscowości, położonej w dobie staropolskiej w starostwie i powiecie człuchowskim, sięgają 1748 roku. Było to początkowo pojedyncze gospodarstwo, tzw. pustkowie, przeznaczone dla osoby zajmującej się pilnowaniem okolicznego lasu królewskiego. W 1760 roku doszło do podziału na Wielki i Mały Mrowiniec. Mieszkańcy tych miejscowości przynależeli do parafii rzymskokatolickiej w Nowej Cerkwi aż po rok 1938, kiedy nastąpiło przeobrażenie do parafii w Raciążu.

Okolice Raciąża

Mała Komorza

Mała Komorza to była dobra rycerskie, wzmiankowane po raz pierwszy w zachowanych źródłach pisanych w 1385 roku. W 1453 roku niejaki Jan oskarżył Krzyżaków o zabranie jego dziadkowi całej wsi wraz z otaczającą ją puszcza. W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej własność rodzin Malachińskich, Komorskich i Czapskich, od 1835 roku do 1939 roku w rękach rodziny Janta-Półczyńskich. Po II wojnie światowej majątek został znacjonalizowany, ale w 1998 roku potomkowie rodziny wykupili dwór wraz z parkiem od Skarbu Państwa i jest to teraz własność prywatna.

*Bo taki był do domu wjazd / a dom dla wszystkich był otwarty /
aż pod kopułą kutą z gwiazd / w oknach rozstawi światel warty.*
(A. Janta, *Droga do domu*)

W okresie międzywojennym Mała Komorza była ulubionym miejscem pobytu Aleksandra Janty w przerwach między jego licznymi podróżami. Zapraszał tu swoich znajomych, na przykład indyjskiego tancerza Rama Gopała czy Mercedes de Acostę – poetkę i scenarzystkę amerykańsko-kubańskiego pochodzenia, znaną ze swoich związków z aktorkami Gretą Garbo i Marleną Dietrich. W dniu 6 stycznia 1938 roku pobił światowy rekord telefonicznej rozmowy długodystansowej, rozmawiając z Honolulu na Hawajach z matką przebywającą w Małej Komorzy. Wydarzenie to upamiętnił wierszem *Tuchola 43*.

Odrestaurowany dwór Janta-Półczyńskich, wybudowany został w stylu późno klasycystycznym. Otacza go zabytkowy park o urozmaiconym układzie i drzewostanie, z umiejętnie wkomponowanymi stawami.

Nieopodal pałacu jest posadowiona kolumna z figurą św. Jana Nepomucena, ufundowana w 1882 roku przez Józefa Janta-Półczyńskiego,

Figura św. Jana Nepomucena

Replika tablicy informacyjnej z 1989 roku na cokole kolumny (oryginał jest przechowywany w kościele w Dąbrówce)

upamiętniająca przeniesione tu szczątki Polaków poległych w starciu ze Szwedami pod Woziwodą w 1659 roku.

Mała Komorza jest miejscem urodzenia prof. dr. hab. Bronisława Dembińskiego (1858–1939) – wybitnego historyka i działacza państwowego, rektora Uniwersytetu Lwowskiego, oraz ks. dr. Wiesława Szlachetki – od 2013 roku biskupa pomocniczego archidiecezji gdańskiej.

Dąbrówka

Miejscowość została po raz pierwszy odnotowana w dokumentach z 1764 roku jako majątek ziemiański wydzielony z obszaru należącego do dóbr Wielka Komorza. Jej właściciel, stolnik inflancki Maciej Janta-Polczyński, wznosił tu w 1768 roku prywatny kościółek pw. św. Jana Nepomucena. Powodem erygowania tego obiektu miało być – według tradycji rodzinnej – cudowne ocalenie fundatora w czasie potyczki z Moskalami w dobie konfederacji barskiej, kiedy aż dwie kule odbiły się od jego ryngrafu z obrazem Matki Boskiej

Częstochowskiej. Opowieść ta jest jedynie legendą, gdyż konfederacja barska dotarła na Pomorze w 1769 roku, a Maciej Janta-Połczyński uzyskał zgodę na budowę kościółka dużo wcześniej, bo w 1766 roku, od arcybiskupa gnieźnieńskiego Władysława Łubieńskiego.

Widok na kościół filialny pw. Przemienienia Pańskiego oraz mauzoleum Janta-Połczyńskich w Dąbrówce

Pierwotnie drewniana świątynia, aktualnie pw. Przemienienia Pańskiego, została w 1881 roku odnowiona przez Adama Janta-Połczyńskiego – posła do parlamentu Rzeszy, a w 1928 roku uzyskała wieżę, dzięki staraniom jego syna Leona. W 1984 roku dokonano gruntownej przebudowy, polegającej na wymianie ścian z drewnianych na murowane. Wnętrze świątyni kryje niezwykle bogaty wystrój w stylu rokokowym. W ołtarzu głównym znajduje się obraz prezentujący Przemienienie Pańskie, namalowany w 1884 roku i wzorowany na dziele Rafaela Santiago. Ołtarze boczne poświęcone są św. Mikołajowi i św. Janowi Nepomucenowi. Ponadto uwagę zwraca płaskorzeźba św. Anny Samotrzeć oraz bogato zdobiona chrzcielnica. Ścianę pod

chórem ozdabiają liczne epitafia, upamiętniające członków rodziny Janta-Połczyńskich.

W sąsiedztwie kościoła usytuowano klasycystyczne, murowane mauzoleum rodziny Janta-Połczyńskich z ok. połowy XIX wieku. Wiadomo, że fundator świątyni – Maciej Janta-Połczyński – spoczął po śmierci w jej wnętrzu.

Fojutowo

Duże połacie nieużytków położone w Borach Tucholskich oraz duże zubożenie ludności je zamieszkującej zainspirowały władze pruskie do podjęcia działań zmierzających do zagospodarowania tych terenów poprzez przekształcenie ich w wydajne łąki z dobrymi gatunkami traw. Zebrane z tych łąk siano miało służyć zwiększeniu hodowli oraz podnieść poziom stopy życiowej ludności, pozbawionej – przez likwidację serwitutów – możliwości wypasania zwierząt domowych w lasach państwowych. Rozpoczęcie prac nastąpiło w 1845 roku. Pięć lat później gotowa była zaporą w Myłofie, spiętrzająca wody Brdy, Wielki Kanał Brdy o długości blisko 21 km, kanał doprowadzający wodę – tzw. Mały Kanał Brdy, 15 mostów, cztery budynki dla służby nadzoru oraz ok. 200 ha nawadnianych łąk. Z czasem powierzchnia łąk się zwiększała, rosła też wydajność traw z hektara. Aby pokonać istniejące przeszkody wodne, wybudowano cztery akwedukty, z największym w Fojutowie, transportującym wody kanału nad Czerską Strugą. Akwedukt w Fojutowie pierwotnie był budowlą drewnianą, przebudowaną w 1865 roku na murowaną i następnie kilkakrotnie remontowaną, ostatnio w 2002 roku.

Jest to jedna z większych atrakcji Borów Tucholskich, przy której rozwinęła się infrastruktura turystyczna z bogatą bazą gastronomiczną i noclegową oraz szeregiem innych atrakcji, jak kompleks basenów, korty tenisowe, wieża widokowa, a nawet stok narciarski.

Akwedukt w Fojutowie (Wikipedia)

Tuchola

Stolica Borów Tucholskich jest po raz pierwszy wspomniana w źródłach historycznych w 1287 roku. Stanowiła własność możnego rodu pomorskiego Święców, następnie przeszła w ręce krzyżackie i stała się siedzibą komturii. W 1346 roku otrzymała odnowione prawa miejskie. W dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej była siedzibą powiatu, starostwa, parafii i dekanatu, miejscem obrad sejmiku powiatowego, sejmików elekcyjnych oraz posiedzeń sądu ziemskiego, słowem – stanowiła centrum życia okolicznej szlachty i warstwy chłopskiej. Patronką miasta jest św. Małgorzata. Warto obejrzeć starówkę ze średniowiecznym układem urbanistycznym – działki przy rynku posiadają taką samą szerokość, jak w chwili lokacji – oraz szereg innych obiektów, wyszczególnionych w przewodnikach turystycznych.

Rynek w Tucholi (fot. Jarosław Ellwart)

Kosznajderia

Do 1907 roku do parafii rzymskokatolickiej w Raciążu należała wieś Piastoszyn, będąca częścią niemieckiej katolickiej enklawy osadniczej zwanej Kosznajderią. Początki tej krainy sięgają czasów wyprawy wojsk husyckich i polskich na krzyżackie Pomorze, która miała miejsce w 1433 roku. Na skutek działań wojennych doszło do spustoszenia i wyludnienia m.in. południowo-zachodniej części komturstwa tucholskiego. W celu odbudowania gospodarki rolnej i tym samym przywrócenia utraconych dochodów skarbu zakonnego, Krzyżacy sprowadzili z głębi Niemiec osadników, których skierowano do wsi zniszczonych pożogą wojenną. Zasięg terytorialny nowego osadnictwa obejmował pierwotnie tylko siedem miejscowości położonych w ówczesnym komturstwie tucholskim. Były to: Ciechocin, Granowo, Lichnowy, Ostrowite, Piastoszyn, Silno i Sławęcin. W II połowie XVIII wieku gburzy kosznajderscy weszli w posiadanie Obrowa, natomiast kolejne dziesięciolecia przyniosły dalszą ekspansję ludności kosznajderskiej na tereny przyległe do wcześniej wymienionych wsi.

W naukach historycznych przyjmuje się, że w szczytowym okresie swej świetności – na początku XX wieku – Kosznajderia obejmowała 19 wsi o ogólnej powierzchni 240 km², zamieszkałych przez 9000 osób, z zaledwie minimalnym odsetkiem Polaków, Żydów czy Niemców-ewangelików.

Kres pięciowiekowemu istnieniu Kosznajderii położyła II wojna światowa i decyzje podjęte przez polski rząd po jej zakończeniu. Ci jej mieszkańcy, którzy wcześniej nie uciekli przed nacierającą Armią Czerwoną lub nie stali się tanią siłą roboczą w Rosji sowieckiej, zostali w latach powojennych przymusowo deportowani do Niemiec. Pozostały natomiast spolonizowane rodziny, o których pochodzeniu świadczą już tylko specyficzne nazwiska.

Kościół parafialny pw. Św. Jakuba Większego Apostoła w Ostrowitem (Wikipedia)

Godnymi obejrzenia zabytkami na terenie Kosznajderii są obiekty świątynne. Kościół parafialny pw. św. Jakuba Większego Apostoła w Ostrowitem został zbudowany w 1402 roku. Wieżę kościelną, zniszczoną przez pożar, odbudowano w 1652 roku. Wnętrze w stylu rokoko kryje drewniany ołtarz główny z 1766 roku z obrazem Matki Boskiej Śnieżnej oraz wiele innych zabytków ruchomych. Z dwóch dzwonów kościelnych, starszy pochodzi z 1654 roku. Do parafii ostrowickiej należy zabytkowy kościół pw. św. Marcina w Ciechocinie, również z ciekawym wystrojem wnętrza.

Dziedzictwo przyrodnicze

Pod względem podziału fizycznogeograficznego Polski Raciąż i okolice położone są na obrzeżu mezoregionu Bory Tucholskie. Sołectwo Raciąż jest częściowo objęte zasięgiem Tucholskiego Parku Krajobrazowego i to zarówno jego otuliny, jak i granicy zasadniczej. Park został powołany do życia w 1985 roku i służy ochronie najcenniejszych elementów przyrodniczych położonych na jego terenie, upowszechnianiu wiedzy o nich oraz działalności dydaktycznej i badaniom naukowym. W 2010 roku zapadła decyzja o utworzeniu Rezerwatu Biosfery Bory Tucholskie, w związku z czym teren Tucholskiego Parku Krajobrazowego wszedł do jego strefy buforowej. Lasy państwowe porastające teren sołectwa wchodzi w skład nadleśnictw w Rytlu i Woziwodzie.

Wymierny wpływ na życie Raciąża mają zbiorniki wodne położone w bezpośrednim sąsiedztwie wsi. Jezioro Raciąskie, zaliczane do zbiorników małych, jest położone w środkowym odcinku biegu Raciąskiej Strugi. Przyjmuje wody z Jeziora Grochowskiego, które następnie odpływają zarastającym kanałem do jeziora Rudnica. Głębokość maksymalna wynosi 13,2 m, a powierzchnia zwierciadła wody 39,2 ha. Wspomniany wyżej kanał jest przecięty drewnianym mostkiem, znacznie skracającym drogę z Raciąża do Raciąskiego Młyna, ale dostępnym tylko dla pieszych i rowerzystów.

Ślady po pozyskiwaniu żywicy z pnia sosny

W połowie lat 90. ubiegłego stulecia próbowano oczyścić jezioro przy pomocy biofiltratora – mała o nazwie racicznica.

Jezioro Rudnica, o powierzchni zwierciadła wody 25,0 ha i maksymalnej głębokości 9,3 m, przyjmuje wody z dwóch kierunków: z Jeziora Raciąskiego oraz z jeziora Spierewnik poprzez ciek przepływający przez Wysocki i Raciąski Młyn.

Trzecie jezioro w ciągu – jezioro Przyłonek – jest najmniejsze, bo liczy tylko 10,4 ha powierzchni zwierciadła wody, i naj płytsze, gdyż jego głębokość maksymalna to 5,5 m. Przyjmuje wody dopływem z jeziora Rudnica oraz dużo węższym małym ciekim, również z tego jeziora. Z jeziora Przyłonek wody odprowadzane są Raciąską Strugą do Brdy przez resztki dawnego młyna w Nadolniku. Zaraz na początku tego odpływu znajduje się miejsce zwane od setek lat Krowim Mostem. W zachowanych źródłach pisanych po raz pierwszy napotykamy tę nazwę w dokumencie wystawionym w 1597 roku przez kasztelana gdańskiego i starostę tucholskiego Macieja Żalińskiego. Krowi Most był przeprawą dla zwierząt gospodarskich mieszkańców Raciąży, którzy wypasali je w lasach położonych za Raciąską Strugą, a należących już do komturstwa, później starostwa, człuchowskiego – na podstawie przywileju z 1355 roku respektowanego aż do połowy XIX wieku, czyli okresu, kiedy państwo pruskie likwidowało różnego rodzaju serwituty.

Raciąska Struga jest uznawana za szlak kajakowy, jednak w porze letniej nurt dość mocno zarasta roślinnością wodną. Spływ należy rozpocząć przy kąpielisku nad jeziorem Rudnica, a można go zakończyć w Woziwodzie. Po drodze należy pokonać próg wodny za jeziorem Przyłonek oraz spiętrzenie przy starym młynie w Nadolniku.

Centralny Rejestr Form Ochrony Przyrody wymienia wprost za ledwie kilka pomników przyrody położonych w okolicach Raciąży. I tak w Wysokiej, na terenie dawnego parku dworskiego, rosną: buk pospolity *Fagus sylvatica* o obwodzie 330 cm, pierśnicy (średnicy pnia na wysokości 130 cm) 105 cm i wysokości 18 m oraz lipa drobnolistna *Tilia cordata* o obwodzie 421 cm, pierśnicy 134 cm i wysokości 16 m. Natomiast w Nadolniku jest zarejestrowany modrzew europejski *Larix decidua* o pierśnicy 77 cm, obwodzie 242 cm i wysokości 26 m.

Wykaz pomników przyrody zamieszczony na portalu Gminy Tuchola wyszczególnia jeszcze dąb szypułkowy o pierśnicy 340 cm rosnący w Nadolnej Karczmie, jałowiec pospolity trójwierzchołkowy o obwodach w pierśnicy 60, 40 i 35 cm oraz jałowiec pospolity o obwodzie 65 cm – obydwie rosnące przy łąkach u brzegu młodnika sosnowego w Raciążu, oraz sosnę zwyczajną trójwierzchołkową o obwodzie 400 cm, rosnącą przy drodze Raciąż – Nadolna Karczma, po części zniszczoną przez wicher z 2017 roku.

W celu objęcia ochroną niewielkich powierzchniowo, ale cennych przyrodniczo obiektów, mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej, wprowadzono pojęcie użytku ekologicznego. Na terenie obrębu ewidencyjnego Raciąż znajduje się 13 tego rodzaju użytków, a są to w przeważającej części bagna.

Buk pospolity rosnący na terenie parku dworskiego w Wysokiej

Zagospodarowanie turystyczne

Położenie Raciąża nad trzema zbiornikami wodnymi oraz bliskie sąsiedztwo kompleksów leśnych czyni wieś atrakcyjną pod względem turystycznym. Jednak do wykorzystania wspomnianych atutów doszło dopiero na początku lat 60. XX wieku, kiedy po oddaniu do użytku nowego gmachu szkoły podstawowej, w okresie wakacji letnich, zaczęto w nim urządzać kolonie dla dzieci z rodzin

pracowniczych, m.in. z Bydgoszczy i Cieszyna. W tym samym czasie Raciążem zainteresowały się Bydgoskie Fabryki Mebli, pragnąc urządzić tu własny ośrodek wypoczynkowy. Najpierw w roku 1960 wynajęto teren od prywatnego właściciela nad jeziorem Rudnica z przeznaczeniem na pole kempingowe, a po nabyciu w 1969 roku kilku hektarów gruntu rozpoczęto budowę kompleksu drewnianych, a później i murowanych domków wczasowych oraz stołówki wraz z sanitariatami. Oddanie do użytku nowo urządzonego obiektu na ok. 150 osób nastąpiło w 1972 roku. Zagospodarowano również brzeg jeziora Rudnica, urządzając kąpielisko z pomostami oraz wieżą do skoków.

Kąpielisko nad jeziorem Rudnica (fragment pocztówki wydanej w 1976 roku przez PTTK)

W 1972 roku Raciąż uzyskał status wsi letniskowej, co wiązało się z przeznaczeniem większych środków finansowych z budżetu państwa na rozwój infrastruktury turystycznej. Wieś uzyskała wodociąg, nad jeziorem Rudnica wybudowano drugie kąpielisko z polem namiotowym, zachęcono mieszkańców do wynajmowania turystom kwater. W ramach telewizyjnego „Banku Miast”, w 1977 roku dokonano estetyzacji wsi poprzez przyozdobienie zewnętrznych ścian części budynków

mieszkalnych ornamentem kwiatowym. Owocem tych działań było uzyskanie przez Raciąż w 1984 roku drugiego miejsca w skali województwa w ogólnopolskim konkursie wsi letniskowych „Jabłońscy zapraszają Matysiaków”, z nagrodą w wysokości 0,5 mln zł.

Budynki w Raciążu ozdobione w 1977 roku motywami kwiatowymi (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy)

Do powiększenia bazy turystycznej doszło w 1988 roku, kiedy obok istniejącej infrastruktury, działającej pod szyldem Ośrodka Wypoczynku Świątecznego, oddano do użytku nowoczesny obiekt składający się z recepcji, łaźni z ubikacjami, kuchni z salą do konsumpcji, pola namiotowego oraz 15 stanowisk dla przyczep kempingowych z dostępem do energii elektrycznej i wody. Na początku lat 90. XX wieku kemping ten cieszył się niezwykłą popularnością wśród miłośników wypoczynku pod namiotem, gdyż taki model spędzania czasu wolnego był wtedy w Polsce bardzo popularny. W jego miejscu, po zmianach własnościowych, oddany został do użytku w 2003 roku nowy obiekt – pensjonat „Leśny Dwór” z 40 miejscami noclegowymi, który aktualnie nie pełni swojej funkcji.

W ramach zakończonego w 2012 roku projektu „Bory Tucholskie – w labiryntach natury” przeprowadzono renowację ogólnodostępnej

plaży i jej otoczenia nad jeziorem Rudnica, dokonując przebudowy istniejącego hangaru na mogący przechowywać sprzęt pływający – z przystosowaniem jego dachu do funkcji tarasu widokowego (ostatnio zlikwidowany). Zadbano także o szereg elementów małej architektury, urządzając parking i wewnętrzne ciągi komunikacyjne.

Obiekt turystyczny nad jeziorem Rudnica

Element małej architektury

Drugie centrum wypoczynku w obrębie raciąskiego sołectwa znajdowało się w Raciąskim Młynie. W latach 1964–1971 ówczesne właścicielki okazałego budynku mieszkalnego prowadziły w okresie letnim pensjonat dla gości z m.in. Warszawy, Łodzi i Wrocławia. W 1971 roku obiekt zakupiły Zakłady Wytwórcze Przyrządów Pomiarowych ERA z Warszawy z przeznaczeniem na ośrodek wypoczynku dla własnych pracowników. Urządzono dla nich m.in. kolejne kąpielisko na jeziorze Rudnica, do którego prowadziła ścieżka oświetlona lampami elektrycznymi. Firma upadła w okresie transformacji ustrojowej w latach 1989–1990, w związku z czym ośrodek zaczął tracić na znaczeniu i przeszedł w ręce prywatne. Odtąd jego losy się zmieniały w zależności od inwencji właścicieli. W pewnym okresie działała tu m.in. „Zielona szkoła” z ofertą edukacyjną dla dzieci i młodzieży.

W latach 90. XX wieku na terenie sołectwa zaczęła się rozwijać agroturystyka, mająca stanowić alternatywne dla rolnictwa źródło przychodu mieszkańców wsi. Właściciele tego rodzaju obiektów proponują wiele atrakcji, łącznie z wczasami w siodle i spływami kajakowymi.

Zabudowa Nadolnika pełni obecnie funkcję gospodarstwa agroturystycznego

Dziedzictwo kultury społeczno-duchowej

Do początku XXI stulecia elementy dawnych tradycyjnych zwyczajów i obrzędów rodzinnych, zwyczajów dorocznych, wierzeń, ludowej wiedzy o otaczającym świecie czy przykłady twórczości ustnej przetrwały w Raciążu w szczątkowej formie i są w przeważającej mierze powiązane z biegiem roku kościelnego. Na Wigilię i święta Bożego Narodzenia nadal stroi się choinkę, urządza wieczernę wigilijną, łamie opłatkiem, obdarza domowników upominkami, śpiewa – coraz rzadziej – kolędy. W noc sylwestrową jeszcze niedawno wynoszono furtki i bramy ogrodzeniowe, których właściciel z mozołem w następnych dniach poszukiwał. W Matkę Boską Gromniczną dokonuje się poświęcenia gromnic w kościele, które dawało się konającym w godzinie śmierci lub zapalało w czasie burz, by odwrócić potencjalne

nieszczęście. W dzień św. Agaty święci się sól i chleb, używane dawniej do zabezpieczenia przed rozprzestrzenianiem się pożarów. Dzień św. Walentego, uważany za dzień zakochanych, zaczęto obchodzić – według wzorów zachodnich – dopiero od lat 90. XX wieku. Okres Wielkiego Postu nie jest już, jak dawniej, sześciotygodniowym okresem bezwzględnej wystrzegania się od konsumpcji mięsa, jaj i tłuszczów zwierzęcych. W Niedzielę Palmową nadal święci się palmy w kościele, w Wielką Sobotę przynosi do kościoła święconkę, a do domu – poświęconą wodę. Wielkanoc przekształca się w dzień polewania wodą, do czego używa się teraz wymyślnych gadżetów. Zdarza się wciąż nabrać znajomych w prima aprilis. Wciąż żywe są nabożeństwa majowe, odprawiane przy figurach przydrożnych. Na dzień Bożego Ciała przygotowuje się cztery ołtarze, a ulice Kasztelańska i Wczasowa, którymi przechodzi uroczysta procesja, przystrajane są gałęziami brzoźowymi, które niektórzy zabierają do domów. Do św. Jana obowiązywał zakaz kąpeli w zbiornikach wodnych – co w dobie rozpowszechniającej się mody na morsowanie – stało się kompletnym anachronizmem. Matka Boska Zielna to nadal dzień święcenia ziół w kościele, a kończące się żniwa fetuje się tradycyjnie dożynkami. Z tej okazji przygotowany jest przez panie z Koła Gospodyń Wiejskich misterny wieniec dożynkowy o coraz wymyślniejszych formach. Rok kościelny kończy się uroczystościami Wszystkich Świętych i Dniem Zadusznym, kiedy to tłumnie odwiedzany jest cmentarz, oraz tradycyjnymi „andrzejkami” i okresem Adwentu.

Do tradycji związanych z uroczystościami rodzinnymi należy zaliczyć wciąż żywy „polterabend”, polegający na tłuczeniu szkła przed domem panny młodej w przeddzień ślubu. Przybyłe osoby raczy się poczęstunkiem i... czymś mocniejszym. Po zakończeniu uroczystości ślubnych w kościele orszak weselny jest zatrzymywany przy pomocy tzw. „bram”, a pan młody musi się wykupić.

Dawne zwyczaje pogrzebowe dziś praktycznie zanikły, gdyż zmarły do dnia pogrzebu nie przebywa już w domu, lecz w kaplicy przedpogrzebowej. Tradycyjnie odmawia się różaniec, w praktyce już nie w domu zmarłego, ale coraz częściej w kościele.

Z powodu zaniku tzw. odrobku, czyli pracy fizycznej w zamian za określone świadczenia, nie są już znane – funkcjonujące jeszcze po wojnie – przeliczniki, np. za wypożyczenie kwoki do wysiadywania jaj od Stanisława O. należało przepracować u tegoż jeden dzień przy kopaniu ziemniaków, taka sama stawka obowiązywała za jeden kosz śliwek od rodziny Sz.

Z innych ciekawszych wierzeń do dnia dzisiejszego przetrwało przekonanie, że czarownica nie przestąpi progu, pod którym ukryta jest miotła.

Pośród funkcjonujących jeszcze dawnych nazw miejscowych najbardziej znane są Piaski, czyli część Raciąża w kierunku Nadolnej Karczmy i Woziwody, mniej osób wskaże Glinki – pole tuż za wsią, po lewej stronie drogi do Piastoszyna, czy Żabnice – łąki położone po lewej stronie mostku, usytuowanego w ciągu drogi do Wysokiej.

Do miejsc od dawna owianych tajemnicą należy Czarna Tama na krańcach sołectwa Raciąż, położona w pobliżu ruin grodu raciąskiego.

Widok na Czarną Tamę

Starzy ludzie powiadali, że dawno temu, w ciemne jesienne noce, duch pana grodu na czarnym koniu wyruszał ze swoją świtą w pobliskie lasy na polowanie. Biada jednak temu, kto odważyłby się podglądać polujących. Duchy jeźdźców zaczynały go gonić, aż do utraty tchu – i tylko nielicznym szczęśliwcom udawało się ujść z życiem. Po takim doświadczeniu już na zawsze omijali Czarną Tamę szerokim łukiem.

Ważniejsza literatura

- Górecka A., *Kościół św. Jana Nepomucena w Dąbrówce w parafii raciąskiej*, Tuchola 2006.
- Janta-Połczyńscy M. i L., *Pamiętniki*, oprac. W. Jastrzębski i J. Szwanowski, Bydgoszcz 2013.
- Jastrzębski W., *Leon Janta Polczyński (1867–1961) – minister i senator z Borów Tucholskich*, Toruń 2001.
- Jastrzębski W., Sikora J., Szwanowski J., Trzciniński Ł., *Dzieje Raciąża i miejscowości sołectkich: Mrowiniec, Nadolna Karczma, Nadolnik, Raciąski Młyn, Wysocki Młyn i Wysoka*, Raciąż 2014.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI, *Dawne województwo bydgoskie*, z. 17, *Tuchola i okolice*, Warszawa 1979.
- Kowalczyk M., *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania na Pomorzu w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, Łódź 1986.
- Leon Janta-Połczyński (1867–1961) – działacz niepodległościowy, minister i senator II RP. W 150. rocznicę urodzin*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 2018.
- Park narodowy Bory Tucholskie. Stan poznania przyrody na tle kompleksu leśnego Bory Tucholskie*, red. J. Banaszak i K. Tobolski, Bydgoszcz 1998.
- Szwankowski J., *300 lat Nadolnej Karczmy*, Raciąż 2018.
- Tucholski Park Krajobrazowy 1985–2000 stan poznania*, red. M. Ławrynowicz i B. Rózga, Łódź 2002.
- Wegner F., *Kapliczki, figury, pomniki i krzyże przydrożne*, „Tygodnik Tucholski” nr 27 z 9 VII 1998; nr 28 z 16 VII 1998; nr 29 z 23 VII 1998; nr 30 z 30 VII 1998; nr 31 z 6 VIII 1998; nr 32 z 13 VIII 1998.

Spis treści

Od Wydawcy.....	1
Raciąż – jego przeszłość oraz dziedzictwo kulturowe	2
Raciąski Młyn.....	17
Nadolnik.....	18
Wysoka	20
Wysocki Młyn.....	24
Nadolna Karczma	25
Mrowiniec	27
Okolice Raciąża	27
Mała Komorza.....	27
Dąbrówka.....	29
Fojutowo.....	31
Tuchola	32
Kosznajderia.....	33
Dziedzictwo przyrodnicze.....	35
Zagospodarowanie turystyczne.....	37
Dziedzictwo kultury społeczno-duchowej	41
Ważniejsza literatura	45

Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie

Jerzy Szwankowski *Raciąż i okolice dla każdego*

Wydawca

Stowarzyszenie Rozwoju Sołectwa Raciąż

© Copyright by Stowarzyszenie Rozwoju Sołectwa Raciąż 2021

Ilustracje bez podanej proveniencji pochodzą z archiwum Stowarzyszenia

Opracowanie graficzne: Ewa Siwek

Skład i łamanie: Grzegorz Szczepaniak

Druk i oprawa:

Wydawnictwo REGION Jarosław Ellwart

81-574 Gdynia, ul. Goska 8

biuro@wydawnictworegion.pl

Wydanie I

Nakład: 300 egz.

ISBN: 978-83-7591-781-9

Wydawnictwa Stowarzyszenia Rozwoju Sołectwa Raciąż

W. Jastrzębski, J. Sikora, J. Szwankowski, Ł. Trzcziński, *Dzieje Raciąża i miejscowości sołectkich: Mrowiniec, Nadolna Karczma, Nadolnik, Raciąski Młyn, Wysocki Młyn i Wysoka*, Raciąż 2014, ss. 288.

J. Szwankowski, *Brat Jan Ossowski misjonarz św. Rodziny. Męczennik za wiarę i ojczyznę z parafii Raciąż*, Raciąż 2016, ss. 32.

J. Kręcki, *Zapiski wojenne*, oprac. J. Szwankowski, Raciąż 2018, ss. 48.

J. Szwankowski, *300 lat Nadolnej Karczmy*, Raciąż 2018, ss. 96.

J. Szwankowski, *Raciąż i okolice dla każdego*, Gdynia 2021, ss. 48.

Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie

Materiał przygotowany przez Stowarzyszenie Rozwoju Sołectwa Raciąż.

Institucja Zarządzająca PROW 2014–2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Materiał współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach poddziałania 19.2

Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność.

Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.